

Munka- és élet-értékváltozások iskolaelhagyók körében

Csehné Papp Imola*

A tanulmány azt a célt szolgálja, hogy alapot nyújtson egy lemorzsolódást jelző rendszernek a kidolgozásához. A bemutatott vizsgálat rész – mely egy komplex kutatás egyik komponense csupán – célja, hogy feltárja az iskolai lemorzsolódás és az újratanulás időszakára jellemző értékváltozásokat és hangulatingadozásokat. A vizsgálatok középpontjában olyan fiatalok álltak, akik bár elszenveték és átértékelték az általános iskolai vagy szakképzésből történő lemorzsolódást, újra képesek voltak iskolapadba ülni, és felzárkóztató képzésen (OKJ vagy TÁM-OP) részt venni, mely által a munkaerőpiacon felhasználható képzettséget szerezhettek. A vizsgálat újdonsága, hogy kevés az arra vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom, amely az iskola félbe hagyása és az újra tanulás közötti időszakot elemzi. A felmérések három különböző megyében készültek, 58 fővel. A vizsgálatban személyes beszélgetést, az Oerter-féle értékkört és a Borgen-Amundson hullámvasút modell mintájára készített, tanuláshoz kapcsolódó érzelmi görbét alkalmaztuk az egyének életútjának megismerésére és az iskolához fűződő érzelmeik változásának feltárására. A hipotézis – mely szerint a lemorzsolódottak érzelmi dinamikája a munkanélküliség hullámvasút görbéjéhez hasonlóan leírható és vizsgálható; többségénél a tanulás helyébe a munka lép az újratanulásig, ugyanakkor az újbóli tanuláskor a szerepeik módosulásával értékrend változás tapasztalható – megerősítést nyert.

Kulcsszavak: lemorzsolódás, szakképzés, tanulás

Bevezetés

A magyar gazdaság versenyképességének fenntartása és növelése érdekében elengedhetetlen az alkalmazkodóképes, dinamikus és szakképzett munkaerő. A megfelelő feltételeket az oktatáspolitikai és a foglalkoztatáspolitikai összhangja tudja megteremteni. A gyerekek alapvető képességeit sokszor az iskola nem fejleszti a szükséges mértékben, ezért képtelenek a tananyagot feldolgozni. A frusztráció, a kiközösítés és a szegregáció különböző mechanizmusai vezetnek az iskolától való elforduláshoz, mindennemű tanulás elutasításához. Az európai uniós stratégiai anyagok újkeletű felvetése a „drop out vs. push out” – dilemma, ami arra vonatkozik, hogy a lemorzsolódó diákok tipikus útjainak figyelembevételével beszélhetünk-e arról, hogy ők morzsolódnak le az oktatás rendszeréből, vagy tulajdonképpen az oktatási rendszer és az ottani környezet „veti ki magából” az érintett diákokat (Oomen és Plant, 2014).

A középfokú képzésből végzettség megszerzése nélkül Magyarországon elsősorban a szakiskolákból morzsolódnak le a tanulók,¹ hiszen az a leghátrányosabb helyzetű gyerekek továbbtanulási formájává vált. Kutatások alapján tudvalevő, hogy a nehézségek nem ott keletkeznek, ahol már láthatóvá válnak és gondot okoznak, tehát nem a serdülőkorban kell elkezdni a problémakezelést, és az erőforrásokat sem ekkorra kell koncentrálni. A legnagyobb gond, hogy az iskolarendszer nincs felkészülve a különböző hátrányokkal érkező tanulók szükség-

* Habilitált egyetemi docens, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar. E-mail: Papp.Imola@gtk.szie.hu

1. A 2016/17-es tanévben az új rendszer révén a jelenlegi szakiskolákat felváltják a szakközépiskolák, a szakközépiskolák helyét pedig a szakgimnáziumok veszik majd át. Ezzel lehetővé válik, hogy mind a szakgimnáziumi, mind pedig a szakközépiskolai képzés érettségi végzettséget és szakmai végzettséget is egyaránt nyújtson. Így a szakgimnáziumban az érettségi mellett két szakképesítés lesz megszerezhető, míg a szakközépiskolában a szakmai tanulmányokat követően csak és kizárólag az érettségire felkészítő képzés folyik majd.

ges mértékű fejlesztésére és tanítására, a közoktatás pedagógiai kultúrája, a tanítás módszerei, az iskolák érdekeltségi rendszere miatt. A tanulók egy jelentős csoportja „korán elveszti a fonalat” (Csapó, 2008). A szakiskolákra jellemző, hogy közel 30 százalékos a lemorzsolódás és a belépő hátrányos helyzetű tanulók közel felének nem sikerül szakmai képesítést szereznie. A lemorzsolódás főként az első és második évfolyamon fordul elő, mielőtt a szakma tanulása egyáltalán elkezdődne.² A középiskolai és szakmai bizonyítvány nélkül lemorzsolódó fiatalokra a munkaerőpiac alig tart igényt (Csehné és Tóbiásné, 2007). A lemorzsolódók későbbi munkaerő-piaci helyzetét vizsgáló kutatások eredményei azt mutatják, hogy az iskolából kimaradók egynegyedének sikerül megkapaszkodnia egy másik iskolában, egyharmaduk talál valamilyen munkát (főként alkalmi vagy feketét), és közel 40 százalékuk lesz munkanélküli (Liskó, 2003; Csehné, 2006).

A vizsgálatok középpontjában olyan fiatalok álltak, akik bár elszenvedtek és átérték az általános iskolai vagy szakképzésből történő lemorzsolódást, újra képesek voltak iskolapadba ülni és felzárkóztató képzésen (OKJ vagy TÁMOP) részt venni, mely által a munkaerőpiacon felhasználható képzettséget szerezhettek. A vizsgálat újdonsága, hogy kevés az arra vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom, amely az iskola félbehagyása és az újratanulás közötti időszakot vizsgálja. A vizsgálatok 2013-ban készültek, Pest, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 18+16+24 fő, 25 éven aluli fiatallal, közel egyenlő nemek szerinti megoszlásban.

A vizsgálat feltételezése szerint a lemorzsolódottak érzelmi dinamikája a munkanélküliség hullámvasút-görbéjéhez hasonlóan (Borgen-Amundson, 1992, idézi Siegrist és Wunderli, 1996) leírható és vizsgálható; többségénél a tanulás helyébe a munka lép az újratanulásig, ugyanakkor az újbóli tanuláskor a szerepeik módosulásával értékrendváltás tapasztalható.

A vizsgálatban interjút (személyes beszélgetés), az Oerter-féle értékörte (Ritoók és Petik, 1991) és a Borgen-Amundson hullámvasút-modell (Siegrist és Wunderli, 1996) mintájára készített, tanuláshoz kapcsolódó érzelmi görbét alkalmaztuk az egyének életútjának megismerésére és az iskolához fűződő érzelmeik változásának feltárására. A hullámvasút-modellt e motivációs elméletek alapján, megfigyelések, interjúk és szakirodalmi adatok alapján állították fel. Grafikus ábrázolásban ez egy szinuszgörbeszerű hullámvonal, amely egyrészt a munkanélküliség átélésének ciklikus jellegét, másrészt az erős érzelmi hullámzást jelképezi. Az eredeti, elméleti modellt a szerzők több mint 200 munkanélkülivel folytatott interjúk adatai alapján továbbfejlesztették. Az újabb változat már a támogatás hatására létrejövő változásokat is illusztrálja. Ugyanakkor az is kiderült, hogy különbségek vannak a munkanélküliség átélésében nők és férfiak, fiatalok és idősebbek között. Az interjúk alapján felrajzolt hullámvasút szakaszait az 3. sz. ábra mutatja be.

A lemorzsolódás körülményei és okai

A beszélgetésekben résztvevő személyek főképpen a családdal összefüggésbe hozható okokkal magyarázták iskolai kimaradásukat. A leggyakoribb ok a lányok esetében a házasság; majd a gyerekszületést, a beteg szülő ápolását, az egyik szülő halálát, vagy az érintett saját egészségi állapotának megromlását említették a megkérdezettek. A fiúk közül első helyen olyan érzelmi alapú indokok szerepeltek, mint: az általuk túl szigorúnak ítélt, így nehezen viselhető, valamint a túl hosszú ideig tartó iskolai környezettől, mint kötelezettségtől való menekülés. Volt, akinek a gyakorlati és elméleti tárgyak aránya nem tetszett, és akinek az eredetileg választott szakma vált később vállalhatatlanná. Néhány esetben a válaszadók a gyenge iskolai teljesítményt jelölték meg az iskolából való kilépés okaként.

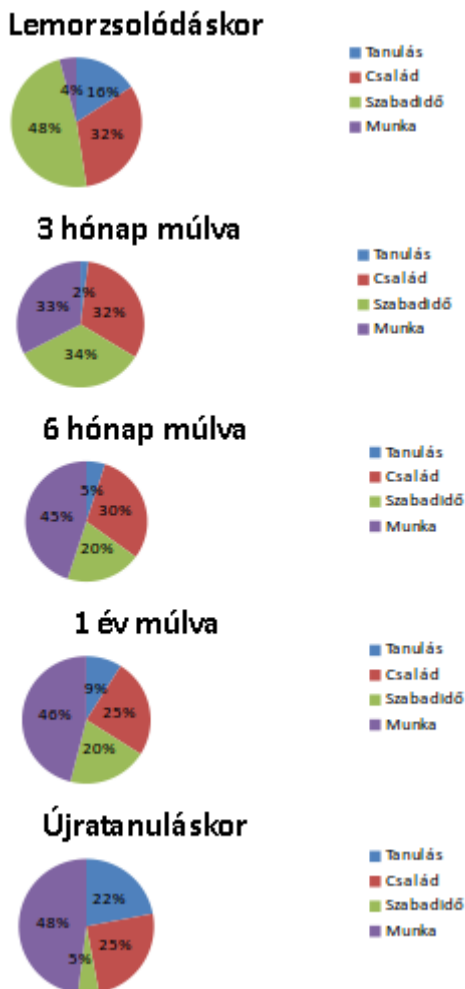
2. Ez a 2+2-es rendszerre vonatkozik, amikor még volt előkészítő szakasz. 2013-tól már nincs ilyen, ugyanakkor semmit sem változtak az adatok. Lásd: Fehérvári, 2015.

A vizsgálat ideje alatt a szülők $\frac{2}{3}$ -ának volt munkája, a többiek nyugdíjasok voltak, vagy valamilyen szociális ellátásban részesültek. Szakmunkás végzettséggel rendelkezett a szülők döntő többsége (60%), 22% elvégezte az általános iskolát, 17%-nak 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettsége volt. A szülők 1%-a érettségizett: 5 fő szakközépiskolában, 1 fő gimnáziumban. Az interjúkból kiderült, hogy a szülők sok esetben kifejezték nemtetszésüket az iskola abbahagyásával kapcsolatban, de különösebb erőfeszítéseket nem tettek a lemorzsolódás megakadályozására. Tipikus válasz volt, hogy: „apámék nem örültek, de aztán beletörődtek”.

A lemorzsolódottak preferenciái

Az Oerter-féle értékör a preferenciákat vizsgálja, mindamelllett segítségével az időstruktúrára is rálátás nyerhető. A vizsgálat célja annak feltárása volt, hogy mire mennyi időt fordít a kitöltő. A résztvevők a kör egészéből elfoglalt körcikk nagyságával jelölték a tanulás, a család, a szabadidő és a munka fontosságát az életükben. Amelyik szerepkör vagy tevékenység nagyobb helyet foglal el a körből, ahhoz az egyén érzelmileg jobban kötődik, fontosabb neki. Az Oerter-féle értékört hat időpontra vonatkozóan töltötték ki a vizsgálatban résztvevők: elsőként az iskolába járás, aztán az iskolából történő kilépés, az ezt követő 3-6-12 hónap eltelté, végül a képzésbe történő visszatérés időpontjára vonatkozóan.

Az összes megkérdezett esetében az első időszakra vonatkozóan a szabadidőre 42%, a tanulásra 20%, a családra 33%, a munkára 5% jutott. A tanulásra fordított idő ez esetben az iskolai és otthoni tanulási idő együttesen. Az 1. sz. ábrán jól látható a tanulásra fordított alacsony időmennyiség, ami megmutatja az értékpreferencián belül elfoglalt alacsony státuszt a szabadidővel szemben. A mintában szereplő fiataloknál tehát a tanulás mint érték még alig jelenik meg ebben a korban. Egyértelműen látszik a preferenciák változása az iskolából történő lemorzsolódás következtében. A tanulás jelentőségének gyors csökkenése átlagban 3 hónapig tart, majd enyhén növekedés következik be. A szabadidő preferenciaértéke a tanulással szoros összefüggésben változik: először nő, majd csökkenni kezd. A munka jelentősége egyenesen növekszik, csupán 1 év eltelté után torpan meg, vélhetően az akkor felébredő tanulási kedv, vagy az iskolaelhagyás megbánásának következtében. A család szerepe többnyire azonos értékekkel szerepel a különböző időpontokban.

1. sz. ábra: A résztvevők összesített Oerter-köre különböző időpontokban

Az összes megkérdezettre a vizsgálat időpontjára vonatkozó értékek a következőképpen alakultak: a munka 48%, a tanulás 22%, a család 25%, a szabadidő 5%-ot tett ki. A kutatás szempontjából mindenképpen lényeges tényező a munka arányának ilyen mértékű megnövekedése az értékkörön belül, hiszen itt már egyértelműen fontos tevékenységként, értéként jelenik meg.

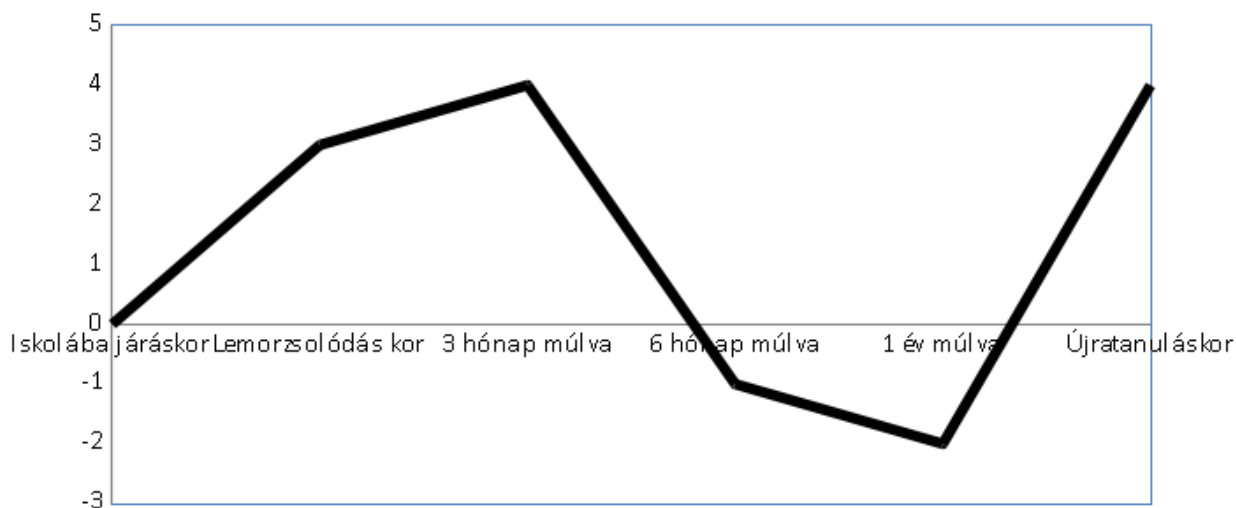
A lemorzsolódottak hangulati görbéi

Az Oerter-féle értékör által megjelenített értékpreferenciák pontosítják, jobban értelmezhetővé teszik a másik módszerrel, az érzelmi görbe módszerrel megjelenített érzelmi intenzitást. A tartós munkanélküliség egyénre gyakorolt hatásainak vizsgálatánál alkalmazott Borgen-Amundson-féle hullámvasút-modell alapján (2. sz. ábra, mely az állás elvesztésétől számítva vizsgálja a munkanélküliség során megélt érzelmi változásokat) a beszélgetések során a résztvevőkkel közösen egy idővonalon ábrázoltuk az iskolai lemorzsolódással kapcsolatosan tapasztalt érzelmi, illetve hangulati változások intenzitását, pozitív és negatív irányban, egy 5-ös tagolású diagramon.

2 ábra: A Borgen-Amundson modell Forrás: Siegrist és Wunderli, 1996

A következő vizsgálati módszerünk az érzelmi változásokat jeleníti meg közvetlenül a lemorzsolódás idején, a lemorzsolódást követő napokban, majd három illetve hat hónap leteltével, végül pedig az újratanulás idején (3. sz. ábra).

3. ábra: A résztvevők összesített érzelmi intenzitás görbéje

Az érzelmi intenzitás (hangulat) görbék vizsgálatával kapcsolatban megállapítható, hogy a tartós munkanélküliekkel kapcsolatosan felállított Borgen-Amundson-féle görbéhez hasonlóan a lemorzsolódást elszenvedett személyek esetében is modellezhető az érzelmi állapot változása. Azzal ellentétben azonban, a vizsgálatban szereplők görbéje a lemorzsolódás időszakában inkább mutat emelkedő tendenciát, mint süllyedést.

A válaszadók nagyobbik hányada pozitívan élte meg az iskola elhagyását, felszabadultságot, megkönnyebülést éreztek a lemorzsolódáskor. A kezdeti örömet azonban hamar felváltotta a rossz közérzet a szülők magatartása, a pénzihiány vagy a munkanélküliség miatt. Azok, akik továbbra is jó érzelmi állapotban voltak, kivétel nélkül hamar munkába tudtak állni, így nem alakult ki náluk a tartós munkanélküliekre is jellemző lehangoltság. Az átlagértékek alapján 3 hónap múlva kezdett az érintettek hangulata romlani, mely aztán az iskola elhagyása

után egy évvel érte el a legkisebb értéket. Az Oerter-kör méréseinek megfelelően ugyanekkor ébred fel ismét a tanulás iránti igény a vizsgált minta esetében.

A lemorzsolódást elszenvedett fiatalok érzelmi dinamikája a tartós munkanélküliekkel kapcsolatban felállított hullámvasút-modellhez hasonlóan leírható és vizsgálható.

Az újratanulás okai, megélése

A szociális és családi háttér vizsgálata során felszínre került egy figyelemre méltó jelenség: egyes interjúalanyok bizonyos közösségi kötelékek alapján kezdték újra a tanulást: testvérek, sógorok, barátok voltak. A kortárs csoportok hatása tehát erősen jelen van, hiszen nagyon sokan együtt jelentkeztek a képzésre: „Jöttem a tesómmal meg a haverokkal, minek menjek idegenek közé?”. Ugyanakkor az újratanulást többször motiválta egy olyan központi szereplő, aki élettapasztalata alapján vagy tekintélyén keresztül rávette a fiatalokat tanulmányaik befejezésére. Az újratanulást a megkérdezettek szüleinek fele támogatta, a másik felének közömbös volt.

A munkaértékek fontosságának mérlegettetése az általunk vizsgált mintában is érdekes eredményeket hozott. A személyes beszélgetésekből kiderült, hogy a vizsgálatban résztvevők a munka szerepének megnövekedése miatt döntöttek az újratanulás mellett, ami rögtön javította a hangulatukat is.

Az összes válaszadó $\frac{2}{3}$ -a jelölt meg valamilyen gazdasági szempontot az újratanulás okaként. Ezek között szerepelt az újonnan megjelenő munkalehetőséghez szükséges végzettség, illetve a munkahelyen belül elérhető magasabb jövedelem.

Volt, aki azt nyilatkozta, hogy „a rövidebb képzési időnek legalább látom a végét”, és ez biztatóan hatott rá. Több válaszadó is azt jelölte meg az újratanulás okaként, hogy saját vállalkozása működtetéséhez volt szüksége a végzettség megszerzésére.

Az elemzésben résztvevők többségének a hangulati görbéje határozottan emelkedett az újratanulás időpontjában, tehát a jelentkezők többségének a tanuláshoz való hozzáállása pozitív. Az újratanulással szemben negatív érzelmet jelölő személyek (10%) is inkább magától az új szituációtól való idegenkedést jelenítették meg, hiszen a beszélgetések alkalmával kiderült, hogy amint beilleszkedtek új csoportjukba, tehát létrejött a csoportkohézió valamilyen szintje, eltűnt a negatív hozzáállás.

Egyértelmű következtetésként megállapítható, hogy a vizsgált személyek hangulata a kezdeti öröm átélése után (3 hónap múlva) romlani kezdett, és ennek következtében a tanulás preferenciái ismét növekedést mutattak (2%-ról 5%-ra). A hangulati görbe mélypontján, tehát átlagosan a lemorzsolódást követő egy éven belül, ismét megjelenik a tanulás mint érték az iskolát abbahagyók életében. Az érzelemgörbe csúcspontja egybeesik a tanulásgörbe mélypontjával. Ahogy az érzelmi görbe csökkenni kezd, nőni kezd a tanulás jelentősége. Az újratanulás időpontjában a tanulás preferenciája magasabb értéket mutat (22%), mint iskolába járáskor (20%), holott a munka értéke a legmagasabb (48%), mégis ez az az időpont, amikor a vizsgált személyek hangulata a legjobb. A vizsgálat hipotézise megerősítést nyert.

Következtetések, javaslatok

A vizsgálatban szereplő fiatalok életútja jó példa lehet, kiindulási alapot képezhet a képzési reformokhoz. A lemorzsolódás csökkentése kiemelt, a kormány által is deklarált társadalmi probléma és oktatáspolitikai feladat. A munkaerő-piaci és társadalomgazdasági vetület mellett politikai, sőt nemzetstratégiai tennivalók közé tartozik.

Néhány általános vizsgálati megállapítás:

- Területi (megyéenkénti) különbségeket a felmérés *nem mutatott* ki.
- A megkérdezettek *nehezen gondoltak vissza* múltjuk egyes történéseire, inkább a jelen eseményeire koncentráltak, és ez alapján fejezték ki érzéseiket a számukra fontos dolgokról.
- Nem jellemző, hogy a régi idők felidézése negatív érzelmeket váltott volna ki, a megkérdezettek *inkább jó élményként gondoltak vissza* a tanuló éveikre, és a többség nem élte meg negatívan a lemorzsolódást sem, inkább a semlegesség érzése volt tapasztalható.
- A vizsgálatban résztvevők *jelentős szerepváltozáson mentek keresztül* az iskola félbehagyása után. A tanulást alapvetően három szerep váltja fel a nők esetében: a háztartásbeli, a házastársi és szülői feladatok ellátása, a férfiaknál pedig a munka megjelenése, vagyis a család fenntartás volt a meghatározó a tanulás helyett.
- A tanuló szerep tehát újra megjelent a vizsgált személyek életében, akik kivétel nélkül azt nyilatkozták, hogy *néhány év elteltével megbánták lemorzsolódásukat*.
- A tanulást mint új szerepet, általánosságban *pozitívan* látják a megkérdezettek. Ennek oka, hogy a munkaszerezés mint cél több megkérdezettnél is elhangzott, ennek pedig a tanulás volt számukra a fő eszköze. Többen gondolták úgy, hogy azért szükséges tanulniuk, mert ezáltal nagyobb eséllyel dolgozhatnak, vagy jobb állást kaphatnak. *Tehát fellelhető a megfelelő motiváció.*
- A vizsgálatban résztvevők közül legtöbben örömmel beszéltek a leendő iskolai végzettségük megszerzéséről, és *sikerként könyvelték el újratanulásuk eredményességét.*

Az elvégzett interjúk rámutattak arra, hogy az iskolai lemorzsolódás elsősorban nem „előre megfontolt szándékból” történik, és többnyire nem is az egyén saját döntésén alapul. A személyes beszélgetésekből kiderült, hogy a megkérdezettek inkább csak „sodródtak” életük során, nem voltak tisztában a tanulás előnyeivel és lehetőségeivel. Ugyanakkor a szülő hozzáállásán sok múlik, tehát a lemorzsolódás a megfelelő szülői együttműködéssel megelőzhető lenne.

A lemorzsolódottak esetében az újratanulási döntés elsősorban érzelemvezérelt, ugyanakkor részben racionális is. Amennyiben a lemorzsolódott fiatalok környezetében él olyan személy, akinek értékpreferenciájában magas szintet képvisel a munka, az pozitív hatással lehet a következő generáció tanulmányi előmenetelére. Továbbá a vizsgálat eredményei kimutatták, hogy maguk a mikroközösségek is jelenthetnek kitörési pontot, motivációt és támaszt, ha van közös cél, vezérlő akarat, és olyan életpálya-tapasztalat, mely szerint a munka révén biztosítható nem csak a megélhetés, hanem egy magasabb társadalmi státusz is.

Az interjúk során kiderült, hogy pályaválasztáskor az interjúalanyok többsége nem rendelkezett a kellő mennyiségű és minőségű információval. Ez arra enged következtetni, hogy a pályaorientációs foglalkozások jelenléte nem elég hangsúlyos a képzési intézményekben. Ezeket a foglalkozásokat finanszírozási okokból, vagy megfelelő végzettséggel rendelkező szakember hiányában sokszor az osztályfőnökök kapják feladatul. Javasolt tehát a pályaorientációs tevékenység fokozottabb jelenléte az oktatási rendszerben. A megkérdezettek nincsenek

tisztában az elhelyezkedési lehetőségeikkel sem, jellemző a munkaerőpiaci ismeretek hiánya. Ez a tény munkaügyi szakemberek – munkavállalási tanácsadók – bevonásával orvosolható volna. Ezt alátámasztja egy amerikai tanulmány is (*Freeman és Simonsen, 2015*), amelyben a hatékony beavatkozások jellemzői közül kiemelik a szerzők, hogy nagymértékben javítja az egyes beavatkozási kísérletek eredményességét, ha azok helyi, térségi és országos szintű együttműködésekbe beágyazottan zajlanak.

Az interjúk alkalmával a lemorzsolódás egyik okaként megemlítésre került a kilencedik- és tizedik évfolyamon tanított, nem közvetlenül a szakmához kapcsolódó tantárgyak magas száma.³ Ezért érdemes lenne gyakorlatközpontú, „learning by doing” típusú oktatási rendet alkalmazni a szakiskolákban. A diákokban ki kell alakítani a tanulás hasznosságának érzését. Egy svájci tanulmány szerint (*Jordan, Lamamra és Masdonati, 2009*) – amelyik 46 félig strukturált interjúból álló felmérés eredményeit foglalja össze – a lemorzsolódók a probléma forrásként elsősorban két tényezőt neveztek meg: a szakma elsajátításának nehézségeit, valamint a középfokú oktatás alsó és felső szintje közötti átmenet nehézségét.

A vizsgálatból kiderült, hogy a gyermekvállalás miatt lemorzsolódott fiatalok esetében, ha megoldódik a gyermek felügyeletének kérdése, sikeresen bevonhatóak olyan képzésbe, amely megfelel igényeiknek. Ez egyrészt a bölcsődei férőhelyek növelésével, vagy egyéb gyermekfelügyelet biztosításával megoldható lenne.

A felmérés eredményeinek nyomán egyértelműnek látszik, hogy a munkaértéket a tágabb, általános értékstruktúra részeként célszerű kezelni, mert így kiderülhet, hogy milyen tényezők húzódnak meg az egyes munkaértékek fontosságának megítélésében. *Összefoglalva:* elengedhetetlen az iskolai lemorzsolódás okait és az újratanulás körülményeit, motivációit vizsgálni, mivel ez elősegíti egyfelől a megtartó, másfelől a kompenzáló intézkedések kidolgozását, a felzárkóztató programok sikerességét, ami hozzájárul a sikeres munkaerő-piaci jelenlétéhez. A téma aktualitásából következően mindez a jövőben elengedhetetlenné válik. Jelen tanulmány ehhez útmutatóként szolgálhat.

3. Ez a vizsgálat időpontja óta változott.

Szakirodalom

1. Csapó Benő (2008): *A szakképzés és lemorzsolódás problémáinak megoldása: az egységes 12 évfolyamos közoktatás megteremtése. Hozzászólás szakképzés és lemorzsolódás témaköréhez.* URL: http://www.oktatasikerekasztal.hu/ulesek/070613/csapo_a_szakkepzes_es_lemorzsolodas.pdf. Utolsó letöltés: 2015.szeptember 2.
2. Csehné Papp Imola és Tóbiásné Hanusz Ildikó. (2007): A Pest megyei szakképzés a munkaerőpiac szemszögéből. *Munkaügyi Szemle*. 10. 22–26.
3. Csehné Papp Imola (2006): A pályaaorientáció, a szakképzés és a munkaerőpiac kapcsolata. *Szakoktatás*. 4. 18–23.
4. Fehérvári Anikó (2015): A lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány*. 3. 31–47.
5. Freeman, J. and Simonsen, B. (2015): Examining the Impact of Policy and Practice Interventions on High School Dropout and School Completion Rates: A Systematic Review of the Literature. *Review of Educational Research*. Vol. 85, No. 2, 205–248. URL: https://www.researchgate.net/publication/281717782_Examining_the_Impact_of_Policy_and_Practice_Interventions_on_High_School_Dropout_and_School_Completion_Rates_A_Systematic_Review_of_the_Literature. Utolsó letöltés: 2015. november 12.
6. Jordan, M., Lamamra, N. and Masdonati, J. (2009): Dropout Rates in Vocational Education and Training: A Failure of the School-to-Work Transition? In: Smith, E. et al. (eds.): *Innovative Apprenticeships. Promoting Successful School-to-Work Transitions..* URL: <http://www.adapttech.it/old/files/document/8670INAP.pdf>. Utolsó letöltés: 2016.augusztus 25.
7. Liskó Ilona (2003): *Kudarok a középfokú iskolákban.* Oktatókutató Intézet, Budapest.
8. Oomen, A. and Plant, P. (2014): *Early School Leaving and Lifelong Guidance. ELGPN Concept.* URL: <http://www.elgpn.eu/publications/browse-by-language/english/elgpn-concept-note-no.-6-early-school-leaving-and-lifelong-guidance/>. Utolsó letöltés: 2015. november 12.
9. Ritoók Pálné és Petik Krisztina (1991): A munka- és élet-érték választások budapesti fiatalok körében a nyolcvanas évek végén. In: Zakar András (szerk.): *Pályalélektani tanulmányok.* Welfare Kft., Szeged. (o. n.)
10. Siegrist, M. és Wunderli, R. (1996): *Csoportos önépítés: módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében. Kézikönyv andragógusoknak, tanácsadók és tanfolyamvezetők számára.* GATE GTK Tanárképző Intézet, Gödöllő.